

مقدم و موخر یعنی: فرغ مقدم و فرغ موخر

دکتر عباس ماهیار

عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرج

چکیده:

حکیم نظامی در میان شاعران سده‌ی ششم هجری در ابداع مضامین دقیق و مبتنی بر ایجاز جایگاه ویژه‌ای دارد. درک و فهم بعضی از اشعار او نیازمند آشنایی با علوم بلاغی و اصطلاحات علمی آن روزگار است. از جمله‌ی ابتکارات پیچیده و دور از ذهن او دو بیت زیر است:

دلو از گله‌های آفتابی	خاموش لب از دهن پر آبی
بنوشته دو بیت زیرش از زر	کاین هست مقدم آن موخر
	نظامی (لیلی و مجنون: 176)

این مقاله برآن است درک‌کننده‌ی کاو مشکلات این دوبیت بکوشد تا فهم آن را برای دانشجویان و دانش پژوهان آسانتر کند.

کلیدواژه‌ها:

نظامی؛ صورت‌های فلکی، منازل قمر، دلو، فرس اعظم، اندرومیدا.

مقدمه:

امروزه یکی از مشکلات پژوهندگان متون کلاسیک مواجه شدن با اصطلاحات علمی روزگاران پیشین در طب و فلسفه و نجوم قدیم و ... است و منابع مربوط به این علوم نیز غالباً در اختیار سالکان طریق تحقیق نیست و اگر هست بعضی از آن ها اندک مایه پیچیده و مبهم است و این امر سبب شده است که حتی برخی استادان نیز از تبیین و توضیح چنین مصطلحاتی شانه خالی کنند و به گفتن «اصطلاح طبّی است» یا «اصطلاح نجومی است» بسنده نمایند. در این حال نه دانشجو راضی است و نه حق مطلب ادا شده است. از سوی دیگر اصطلاحات نجوم قدیم ظاهراً تنها محل کاربردش حل مشکلات مضامین اشعار قدما است و بسیاری از آن ها امروزه روز کاربرد دیگری ندارند.

چه باید کرد؟ دیوان شاعران و آثار نویسندگان که مستمسک ادعای ما برای غنای فرهنگ زبان فارسی است سرشار از این گونه اصطلاحات است و ما نمی توانیم این دشواری ها را در بوته ای اجمال بگذاریم. مثلاً درباره ای این دو بیت باید پرسش هایی مطرح کنیم و در پی یافتن پاسخ های آن سوالات باشیم تا راهی به دهی برده باشیم. این پرسش ها در این باب عبارتند از : 1- بررسی موضوع دو بیت 2- جستجوی معانی مفردات و ترکیبات کنایی در دو بیت 3- عرضی گزارش معنی دوبیت.

1- موضوع دو بیت

محور عمودی آن قسمت از مثنوی لیلی و مجنون که حاوی این دوبیت است نشان می دهد که حکیم نظامی در این ابیات به توصیف ستارگان شب پرداخته و ابزار تصویرساز را از اصطلاحات نجومی و از منازل قمر انتخاب کرده است با اندک بررسی می توان به این نتیجه رسید که منظور از مقدم و موخر در این دو بیت فرغ مقدم و فرغ موخر است که از منازل قمراند.

منازل قمر

بنابه آنچه منجمان پی جویی کرده اند ماه مدار خود را به دور زمین درمّدتّی کمتر از بیست و هشت روز به پایان می برد. ناظران زمینی این مدار را منطبق به منطقه البروج می بینند مگر در دوسه مورد که در همین جا به ذکر آن پرداخته ایم. اختر شمران مدار ماه را بر بیست و هشت قسمت تقسیم کرده و هر قسمت را منزلی از منازل قمر می خوانند این منازل را برای مزید استفاده دانشجویان و یا پژوهندگان در جدول های زیر درج کرده ایم.

ردیف	اسامی منازل	فصل طلوع	فصل سقوط	محل منازل
1	شرطین	۳۰ ۲۹ ۲۸ ۲۷ ۲۶ ۲۵ ۲۴ ۲۳ ۲۲ ۲۱ ۲۰ ۱۹ ۱۸ ۱۷ ۱۶ ۱۵ ۱۴ ۱۳ ۱۲ ۱۱ ۱۰ ۹ ۸ ۷ ۶ ۵ ۴ ۳ ۲ ۱	۵	دوستاره در برج حمل در شاخ بره

2	بطین		سه ستاره در دنبه و ران و پشت بره
3	ثریا		شش ستاره در کوهان ثور
4	دبران		ستاره‌ی قدر اول در چشم چپ ثور
5	هقعه		سه ستاره در راس صورت فلکی جبار
6	هقعه	منزل تابستانی	دو ستاره در قدم توام تالی از صورت دو پیکر
7	ذراع	منزل زمستانی	دو ستاره در رأس توامان صورت دو پیکر
8	نژه		سه ستاره در صورت فلکی سرطان
9	طرف		دو ستاره در گردن صورت فلکی اسد
10	جبهه		چهار ستاره در یال و قلب صورت فلکی اسد
11	زهره		دو ستاره بر میان دو شانه‌ی اسد
12	صرفه		دومین ستاره نورانی صورت فلکی اسد در دم آن
13	عوا	منزل بهاری	پنج ستاره در سینه‌ی صورت فلکی عذرا
14	سماک اعزل	منزل پاییزی	ستاره‌ی قدر اول صورت فلکی عذرا در دست آن
15	غفر		سه ستاره در دامن و پای چپ صورت فلکی عذرا
16	زبان		دو ستاره در کف‌هی میزان
17	اکلیل		سه ستاره در پیشانی صورت فلکی عقرب
18	قلب العقرب		ستاره‌ی قدر اول صورت فلکی عقرب
19	سؤله	منزل تابستانی	دو ستاره در نیش صورت فلکی عقرب
20	نعايم	منزل زمستانی	نه ستاره از صورت فلکی قوس
21	بلده		فاصله خالی از ستاره میان نعايم وسعد ذابح
22	سعد ذابح		دو ستاره در شاخ صورت فلکی جدی
23	سعد بلع		سه ستاره در دست چپ ساكب الماء
24	سعد السعود		یک ستاره از صورت فلکی جدی و دو ستاره از صورت فلکی پو
25	سعد الاخبيه		چهار ستاره در ذراع راست ساكب الماء
26	فرغ مقدم		دو ستاره در بالای تنه و شانه‌ی خرس اعظم
27	فرغ موخر		دو ستاره در جناح و ناف فرس اعظم ¹
28	رشا		دومین ستاره‌ی نورانی صورت فلکی اندرومیدا

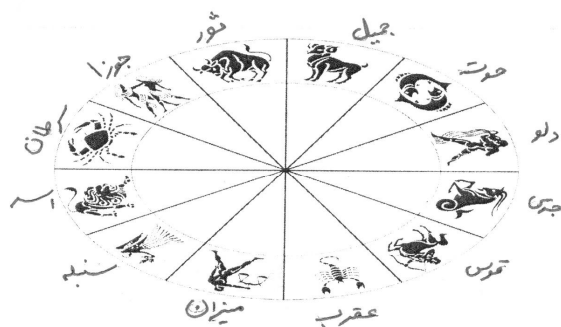
2- معانی مفردات و ترکیبات کنایی در دو بیت

دلو، اهمّ معانی موضوع برای دلو عبارت است از :

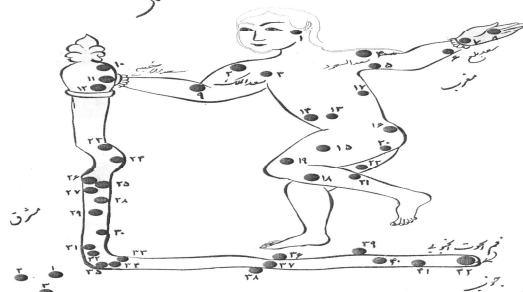
الف : در روزگاران پیشین ظرفی بوده است غالباً از جنس پوست حیوانات اهلی برای کشیدن آب و چیزهای دیگر از چاه.

ب : نام یازدهمین صورت از صورت های فلکی استوایی (منطقه البروج که در میان صورت های فلکی جدی و حوت جای دارد، می دانیم که اختر شماران قدیم برای شناخت آسان

ستارگان در آسمان و تعیین محل آن‌ها از بهم پیوستن تصویری برخی ستارگان بر بعضی دیگر تصویرهایی شبیه انسان و یا حیوان و یا پرندگان و یا اشیاء و وسایل زندگی جامعه روستایی² در نظر می‌گرفتند (هرچند جزبا تخیل و تصوّر بسیار قوی شباهت بسیار دور میان آن‌ها را نمی‌توان باور کرد) و دلو یکی از صورت‌های فلکی است که در منطقة البروج جای دارد، و مطابق محاسبات نجومیان قدیم آفتاب در بهمن، به آنجا می‌رسد. ستاره شناسان عرب آن را ساکب الماء، نیز می‌گویند و به صورت مردی تصوّر می‌کنند که برپای ایستاده و هر دو دست باز کرده و در یک دست کوزه ای دارد که سرنگون نگه داشته است در نتیجه آبش ریخته و تازی پایش امتداد یافته است. (بیرونی 1352: 1)

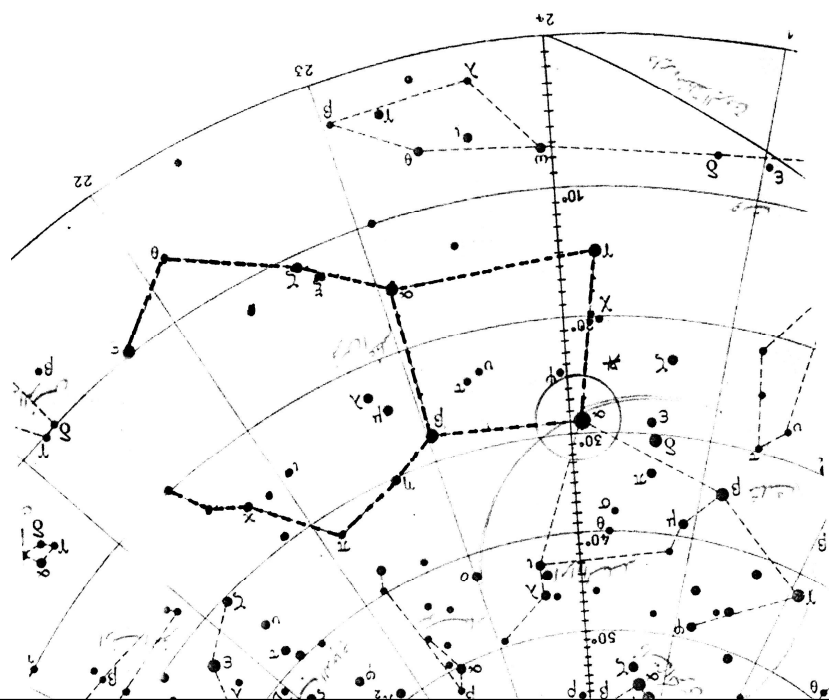
صورت ساکب الماء چنانکه بر آسمان پیند

ج. دو در اسرار ستاره شناسان اروپایی بر صورت سی سبب است سه سبب چهار سبب از صورت فلکی فرس اعظم است و فرس اعظم در میان صورت‌های فلکی بطریقی نوزدهمین صورت از صورت‌های شمالی است³ و به صورت اسب بالدار تصوّر شده است که دارای سر و دو دست و دو بال و تنی است که تا ناف بیشتر ادامه نمی‌یابد به دیگر سخن کفل و دو پای و دم ندارد. اخترشماران چهارستاره روشن تن اسب را که دو ستاره آن نزدیک گردن و دوش اسب واقع اند متن الفرس و منکب الفرس گویند و دو کوكب انتهایی

تنه را جناح الفرس و ستره الفرس خوانند این چهار ستاره را که شکلی نزدیک به مربع
مستطیل را به وجود می آورند دلو نامند، سید حسن غزنوی درباره چهار کوكب دلو گفته
است :

اركان دولت تو كه سيمرغ قدرت است چون اختران دلو به كوكب چهار باد
سید حسن غزنوی: 309

2- گله های آفتابی: استاده از چهار ستاره تنه‌ی فرس اعظم است که دلو نام دارد.

3 و 4- مقدّم و موخّر

اگر در منازل قمر و جدول های آن دقت کنیم می بینیم که پیک مسرع آسمان در مسیر حرکت در مدار خویش پس از طی منزل بیست و پنجم یعنی پس از گذشت از چهار ستاره ذراع ساکب الماء که به سعد الا خبیه نام بردار است اندک اندک از منطقة البروج کناره می‌گیرد و سه منزل پایانی را در صورت های فلکی خرس اعظم و امرأة المسلسله به سر می برد تا بار دیگر پس از اتمام گردش در مدار خود به شرطین در برج حمل برسد. بیست و ششمین منزل قمر به فرغ مقدّم مشهور است و جایگاه آن در محل دو ستاره‌ی متن الفرس و منکب الفرس از صورت فلکی ثانی گویند که منزل بیست و هفتم از منازل قمر است و وجه تسمیه‌ی آن ها به فرغ بدان سبب است فرغ جایی از دلو را می گویند که از آنجا آب ریخته می شود.⁴

نکته‌ی دیگری که شاید توضیح آن ضرور باشد این است که درپاره ای از کتاب های نجومی آمده است که منزل بیست و هفتم قمر یک ستاره از صورت فلکی فرس اعظم و یک ستاره از امرأة المسلسله است، (نالینو، کارلو آفونسوا ، 1349، ص 149) باید یادآوری کرد که کوكب سرة الفرس از صورت فلکی فرس اعظم و رأس امرأة المسلسله ستاره‌ی روشنی

است که در دو صورت مشترک اند و در نقشه های آسمانی تنها به صورت یک کوکب نمایش داده می شوند⁵ و همین کوکب از ستارگانی است که بر اسطرلاب ها نقش می شده و آن را سرة الفرس یا رأس المسلسله می گفته اند.

3- گزارش معنی بیت

دلوی که در صورت فلکی فرس اعظم واقع است با ستارگان چهارگانه‌ی خود که به کنایه گله های آفتابی خوانده شده اند و دو کوکب متن الفرس و منکب الفرس از آن چهار فرغ مقدم و دو کوکب جناح الفرس و سرة الفرس آن فرغ موخر خوانده می شوند به ترتیب منزل های بیست و ششم و بیست و هفتم از منازل قمر را به خود اختصاص می دهند آسمان شب را روشنایی بخشیده اند.

نتیجه :

برخی از استادان مسلم شعر و ادبیات ایران زمین، به ویژه در حوزه‌ی شعر کلاسیک از اصطلاحات علمی و فنی بسیار استفاده کرده اند، از میان این شاعران گرانمایه سه تن به نام های خاقانی، انوری و نظامی بیش از دیگران از اصطلاحات علمی، به ویژه اصطلاحات نجومی استفاده کرده اند، به همین جهت فهم بسیاری از شعرهای این شاعران امروزه دیریاب و دشوار است. به همین دلیل نیاز است که برای دانشجویان، این نوع شعر تحلیل و معنی شود تا نیکویی سخن سرایان معروف فهم و درک شود. در مقاله‌ی حاضر به برخی از این ویژگی‌ها در دوبیت معروف نظامی گنجوی پرداخته ایم.

پی نوشت

- 1- در بعضی کتاب ها نوشته اند که یک ستاره از جناح فرس اعظم و یک ستاره از امرأة المسلسله که متعاقباً توضیح داده می شود.
- 2-

1- انسان :	جوزا سحر نهاد حمایل برابرم	یعنی غلام شاهم و سوگند می خورم
		حافظ : 324
2- حیوان :	غنوده از پس او خرس مهتر	چو بچه پیش او در خرس کهتر
		فخرالدین اسعد : 62
3- پرنده :	درپناه سده‌ی جاه رعیت پرورش	برعقاب آسمان فرمان دهد کبک دری
		انوری : 470/1
4- اشیاء :	عجب زدلو همی آیدم که نوبت من	تهی برآید از چاه و من همی عطشان
		مسعود سعد : 424

3 - صورت های فلکی شمالی بر طبق رصد بطليموس و نام گذاری او و منجمان ديگر عبارتند از:

الف : صورت فلکی دب اصغر یا خرس کوچک	یب : ممسک الاعنة یا عنان دار
ب : صورت فلکی دب اکبر یا خرس بزرگ	یج : حوا یا مار افسای
ج : صورت فلکی تتین یا اژدها و یا ماربزرگ	ید : حیة یا مار
د : قیفاوس یا قیفاوس یا مناسبت	یه : سهم یا تیر
هـ : عوا یا صیاح و یا تقار و یا حارس الشمال	یو : عقاب یا نسر طاهر
و : اکلیل شمالی یا فکه ، کاسه ی یتیمان و افسر	یز : دلفین
ز : الجائی علی رکبتیه یا زانو زده یا راقص	یح : قطعه ی الفرس یا اسب نخستین
ح : شعبان یا لورا یا چنگ رومی یا اوز، یا کشف	یط : فرس اعظم یا اسب دوم
ط : دجاجة یا طائر یا ماکیان	ک : برأتی المسلسله یا اندرومیدا
ی : ذات الكرسي یا خداوند کرسی	کا : مثلث یا سه سو
یا : برشاوش یا برساوس یا حامل رأس الغول	

ابوریحان بیرونی، التفهیم لاوائل صناعة التنجیم، ص 91.

4- فرغ اوّل یا مقدّم را عرقوه ی علیا و فرغ دوم را عرقوه ی وسطی هم می خوانند و عرقوه

بروزن ترقوه دو چوب را می گویند که بر پهنا و به شکل صلیب بر دلو ببندند.

توضیح شادروان جلال همایی در حاشیه ی ص 113 التفهیم لاوائل صناعة التنجیم و رجوع شود به

ترجمه ی صدرالکواکب عبدالرحمن صوفی از خواجه نصیر طوسی، ص 109.

5- در نقشه ی آسمانی که پیش از این آورده ایم این ستاره ی روشن را در داخل دایره ی

کوچک گذاشته ایم .